

הרב יצחק סץ

"אוצרנו"

בענין קדיש אחר "רבי ישמעאל אומר" ולפני "ברוך שאמר".

כוונתנו להלן במנהג "פולין" למנהג אשכנז של מזרח אירופה, הכולל גם ליטא ורוסיה (וכן של איי), אשר מקורו מנהג אושטרייך והגר. לצורך בירורים עברנו (כמזומני) על כמאתיים סדורים. הוסענו תאריכי ספרים ומחברים כדי לעמוד על זמני המנהג. עכ"ז להלכה צריך שאלת חכם.

א

בסדור אשכנז הקדום אין קדיש אחרי הברייתא "רבי ישמעאל". וכן משמע בשבלי הלקט סוף סי' ח' אשר כתב "זאין פוחתין מז' קדישין בכל יום והגאונים ז"ל סמכו על שם (תהלים קיט, קמז) שבע ביום הללתיך". ודרשה זו הובאה בשם "כנסת הגדולה" בסדור הרוקח (עמ' תקפב).¹ ופירטם בספר רוקח סי' שסב (עמ' רנא), בשחרית שלשה, אחרי ישתבח, תחנון, ובא לציון, במנחה אחרי אשרי, ושמ"ע, ובערבית אחרי ברכות ק"ש, ושמ"ע. וכ"כ בשו"ע הרב סי' נה.² והוסיף "זו" אלו הן חובה כשמתפללין בצבור והשאר מנהג וראוי לכל אדם לזהר שלא לפחות מלענות י' קדישים בכל יום".³ וכוונתו בשלשת הנוספים לקדיש יתום אחר עליו כמובא בערוך השולחן סי' נה סעי' ד, וכמנהג אושטרייך ופולין אשר אמרו קדיש יתום בכל יום, עי' סדור מהרש"ם במלואים לעמ' 226 ד"ה קדיש. וא"כ אין קדיש זה אחרי ר' ישמעאל שחשבו. ועי' רמ"א סי' כה סעי' יג "ויש מי שכתב על צד הקבלה שלא לחלוץ (תפילין) עד שאמר בהם שלש

קדיש
לארי
ברייתא
דר"

¹ וכן בשאר נוסחאות כגון סדורי ספרד (נשלי משנת ר"ן, וינליאס רפ"ד [כחזר בשער הכוזות דף כ ג ז], וס"ד, מחזור רמ"ק קטטטא של"ז, ועי' לסלן סערי 9), וקמחא דאבישונא (מנכ בני רומא), מחזור חלף (לרס טנפ), ובסדר רב עמרם. ופירוש הקדיש נמצא אחר ישתבח בסדור רוקח, וברבי' יהודה בר' יקר ובאורחות חיים מלוניל (גייסס מנכ פרוגליא), ואבודרתס, וכן בספרי חמקובלים הספרדיים יתולעת יעקב, ויסדר חיוס". ואמירת קדיש אינו מוזכר בטור עד סי' נה דהוא אחר הלכות ישתבח. ובריי בייר יקר (עמ' טו) כתוב "כי קודם שמתחיל ישתבח לא קם חזן ואין צריך אסיפת מנין וכו'". ועי' להלן בהערה 9 ממנהג בני רומניא (תשני תרכ"י) ויון לפני נחש ספד).
² הובא באגור סי' צד ומשם בב"י סי' נה. דברי השבליק אינם מתשו' הראב"ד (לא רלנ"י) שבתחלת חסימן, ואינם באותה התשובה שבתשו' הגאונים החדשות (מהד' אופק) עמ' 35.
³ ובשמו באויז (הל' מוצ"ש סי' פט סעי' ז). ודרשה זו נמצאת במדרש תהלים (רק במהד' ר"ש בובר, ע"ש בהערה) פ"ו פסקא א' יכנגד שבע פעמים ששליח צבור אומר קדיש בכל יום".
⁴ דלא כהלבוש שם אשר החשיב קדיש אחר עליו בשחרית במקום קדיש אחר שמו"ע, חיות ותפלת ערבית אינו אלא רשות.
⁵ בציונים צוין שם זוהר, ולא מצאתיו. בערוך השולחן סי' נה סעי' ד צוין בסוגר מרובע [מג"א סי'] ולא הושלם המראה מקום. ועי' שו"ת מהרמ"ע מפאנו סי' קט שחביאו בשם נוסחא מן התיקונים. נוסח החזן ליתא לפנינו בתיקוני זוהר דידן.

1234567

קדושות וארבעה קדישים רהינו לאחר קדיש יתום (אמננ נסלין, פי' מלואים א"ל), וכתב המשנ"ב ס"ק נ"ו שם "ס"ם הוא ובאמת צ"ל ג' קדישים וד' קדושות" ופירט שם "ושלשה קדישים הוא ח"ק שקודם ברכו וחצי קדיש שאחר תפילת י"ח וקדיש שלם שאחר ובא לציון". ועי' גם במטה משה סוף סי' כב. הרי ברמ"א אין רמז לקדיש אחרי רבי ישמעאל (ראה להלן ממשנ"ב בשם כנה"ג).

ובתשובת ר' כלב ב"ר יוחנן בשו"ת בנימין זאב⁶ סוף סי' קעו כתובי ז"ל "ועל מה שנהגת (פנל בנימין זאב ומשמע שאמריס לא נאנו כן) לומר קדיש קודם ברוך שאמר גם בזה ישר כחך וראוי לאומרו וכו' א"כ מאחר שאנו קורין בכל יום פרשת התמיד ומשנת איזהו מקומן וברייתא דרבי ישמעאל שהיא במקום תלמוד שהמדרש"י הן בתלמוד ראוי והגון הוא הקדיש אחריהם". ואינו מבואר שם איזה קדיש⁷. וממה שהתחיל "קודם ברוך שאמר" וכסוף "פרשת התמיד ומשנת איזהו מקומן וברייתא דרבי ישמעאל" ולא הזכיר דברי אנדה הנמצאים בנוסח בני רומניא ונוסח בני ספרד תושבי תורכי דאז, נראה דכוונתו בנוסח אשכנזי. ח"ל הכנה"ג או"ח סי' נא בהגהות הטור "מה שנהגו לומר קדיש קודם ברוך" שאמר מנהג יפה בנימין זאב סי' קע"ו. ומנהגינו לומר קדיש קודם הודו לה קראו בשמו וכו'". וכוונתו ב"ומנהגינו" לכאורה למנהג ספרד או בני רומניא האומרים הודו לפני ברוך שאמר, והודו בנוסחם נמצא אחרי רבי ישמעאל ועוד מאמרי חז"ל. וזה מש"כ המשנ"ב סי' נא סק"י בשם הכנה"ג "יש נהגין לומר קדיש קודם ב"ש ויש נהגין לאומרו קודם הודו", וכוונתו בתיבת "לאומרו", אותו הקדיש ולא עוד קדיש אחר. ודוק בלשון המשנ"ב אשר שינה מלשון הכנה"ג וכתב "יש נהגין", (ראס לסנן נסעריס 17 ו-19). ויש שנהגו אחר ברייתא דר"י לומר קדיש דרבנן⁸ ע"פ האר"י ז"ל⁹ שהתפלה נחלקת לד' חלקים ומתחילת הברכות עד ב"ש עולם העשיה¹⁰ ומב"ש עד סוף ישתבח הוא עולם היצירה וכו', ותיקנו קדיש בין כל עולם ועולם.

⁶ הוחל בדפוס בשנת רצ"ט. ⁷ נזכר במקור חיים לחו"י סי' נ סק"א. ⁸ עי' להלן הערה 10. ⁹ אשר הרב מחבר שו"ת בנימין זאב (הר' בנימין ב"ר מתת'י טרויש) נמנה בתוכס. וחנה מצאתי במחזור רומניא (קשטל ר"ע תל"ד) באמצע פסוקי דזמירה דשבת (לא על חול) "ואומ' תחלה לדוד עד סוף ואומ' הללוי' חללו א-ל בקדשו ואומ' ברכת שיר. תתהלל וכו' ברכו א-לדים ממקור ישראל בא"י מלך מחולל בשבחות (איטו אחמיס על ב"ש) ואומ' קדיש ואח"כ מזמור לדוד י"י מי יגור ואומ' וכו' הודו ליי' כי טוב כלי' וגו' הללוי' חללו את שם וגו' ברוך שאמר וגו' בא"י מלך מחולל בשבחות" (ועי' טקס ארץ ישראל, נחמלס ומנכ"י חמלס א"י לע' פלייטר פקד ז'). ושמא מנוסח ההוא למד הרב בנימין זאב לומר קדיש לפני ברוך שאמר. ומאותו האזור (קשטל) מצאתי במחזור ספרדים (שולניט, רל"ג) בתפלת ר"ה וגם יו"כ באמצע פסד"ו אחר הודו לה' כלי' "ואומרים קדיש על ישראל וברוך שאמר וכו'", וחידוש הוא שחרי רחוק הוא מברייתא דר"י. (ועי' טעריס 1). ¹⁰ וכ"ה במטת אפרים דהלן, ובסדור הריעב"ץ אשר הדפיס בעצמו (אלטונא תק"ה), ועי' להלן הערה 18). ועי' בסדור מהרש"ס עמ' 413 בהערה שבתפלה באשכנז לא אמרו קדיש דרבנן, רק קדיש יתום, ובשו"ת מחרי"ל סי' סד, ובשו"ת החדשות סי' כח דקדיש דרבנן לא רגילי בהו אינשי, וכן בשו"ת מהר"ם מינץ סי' קיט. ¹¹ בפרי עץ חיים שער הקדישים אינו מבואר איזה קדיש, ובשער הכוונות דף נא, א כתוב

לס' אין
דברי
מגזס
עצור
קדיש
דרבנן

ועי' מג"א סי' נד סק"ב אשר הביא דברי הבאר שבע, ז"ל "בענין קדיש דרבנן כתב הרמב"ם סוף פרקי אבות שאין אומרים אותו כי אם על ההגדה, ולכן אומרים אחר הפרקים רבי חנינא וכו' כדי לומר קדיש עליו, אמנם בחבורו כתב לאומרו על כל תורה שבעל פה, עכ"ל הבאר שבע". והביא שם המג"א גם מלשון הסור דמשמע על כל תורה שבע"פ לומר קדיש דרבנן (ע"ש במחצהש"ק), ומלקוטי פרדס דרק על סיום הפסוק או דרשת הפסוק¹¹. וכדי לתרץ הסתירה בדברי הרמב"ם כתב המג"א "שגם כוונת הרמב"ם בחבורו לומר הגדה אחר תורה שבעל פה ולומר אח"כ קדיש", ושכן מנהג כל ישראל.

ובגדון דידן צ"ע בנוסח אשכנז שאין שם דברי אנדה, דרבי ישמעאל הוא ממדרשי הלכה והרי פסק המשנ"ב סי' נד סק"ט בשם המג"א הנ"ל שצ"ל לפני קדיש דרבנן מדברי אנדה (אפי' אחרי פרקי אבות!). ומצאנו בשו"ע הרב סוף סי' נד אחרי דברי המג"א "וא"כ כשלומדין משניות יש לומר איזה אנדה בסיומן כדי לומר קדיש לאחריה (אבל אחר איזהו מקומן די בסיום תפלת יהי רצון)¹². ולכאורה כוונתו כיון שה"יהי רצון" שהוא מדברי פרקי אבות (פ"ה משנה כד) נחשב הוא כדברי אנדה¹³. אבל עי' בשער הכולל פרק ד המוען שלדברי "הרב" אפשר לומר קדיש שם בלי ה"יהי רצון", ושאין זה סיבת אמירת הקדיש¹⁴, אלא מפני טעם האר"י ואין צריך דברי אנדה, ע"ש. וצ"ע בדברי שער הכולל, שהרי גם להאר"י טעם קדיש אחר ישתבח הוא מפני שינוי עולמות ועכ"ז כתוב ברמ"א סי' נד סעי' ג "ולאחר כך (כמסקין בין שתחם לנכח יולד לזר מטמא) כשחוזרין להתפלל יאמר הש"צ מקצת פסוקי דמורה ויאמר קדיש עליהם כי לעולם אין אומרים קדיש בלא תהלה לפניו וכו'" (ודברי רמ"א אלו מובאים בשו"ע הרב הנ"ל). וכן אינו מובן איך מתישבים דבריו עם דברי שו"ע הרב שכתב "די בסיום תפלת יהי רצון". ונראה מלשון התשובה בבנימין זאב שמדובר בפשטות בקדיש בלי דברי אנדה. וצ"ל כדעת הבאר שבע בדעת הרמב"ם שעל כל תורה שבעל פה, ניתן לומר קדיש (למנהג הפרדים דרבנן, או למנהג אשכנז הקדום קדיש יתום עי' הערה 10). וכן דעת ערוך

יאומו קדיש דעל ישראל¹⁵, דהיינו דרבנן. אבל לכאורה לפי הטעם בפרע"ח בהמשך שתיקנו קדיש בין עולם לעולם, אין הקפדה על איזה קדיש. ועי' הערה 10.

¹² צ"ע כשאמרו רק הברכות ואח"כ ר' ישמעאל (כנפוץ בהרבה מקומות כאשר ממחרים בבוקר, עי' אלי' רבה סי' א סעיף ה) האם נחשב עולם העשי' המחייב קדיש עליו. האר"י אמר בבית הברכות והתעטף בטלית והניח תפילין ובבהכ"ל התחיל מן אור"א של פרשת העקידה (פרי עץ חיים שער ברכות פרק ד), ועכ"ז אמר קדיש אחר ר' ישמעאל.

¹³ וכן משמע ברוקח סי' שסב ובסדור רוקח עמ' תלה-תלו, ועמ' תקפב, ע"ש.

¹⁴ בהקדמת קונטרס השולחן לרא"ח נאה מבואר שלפעמים הסוגריים הן דברי הרב ולפעמים דברי המגיהים.

¹⁵ ואם היה קדיש יתום ולא קדיש דרבנן אולי אפשר היה לפרש במה שכתב "תפלת יהי רצון" שהוא כעין קדיש אחר תפלת י"ח.

¹⁶ וכן משמע לדעתנו מדברי התשובה בבנימין זאב הנ"ל, אבל מטעם אחר, ראה להלן.

השולחן סי גה סעי ה בדעת הרמב"ם בחיבורו, ודלא כמג"א. ובפרט שלכאורה אין סתירה בכלל לפי הבעל מדרש שמואל ומהר"ל מפראג (וכן כתבי יד), אשר מייחסין הפירוש לפרק בתרא דאבות לרש"י (עי דברי המגיהים בש"ס וילנא בתחילת פרק ו).

הערה

ב

והנה לפני ברוך שאמר בסדורי אשכנז דפולין¹⁷ של היום מודפס מזמור שיר חנוכת הבית לדוד על פי האר"י ז"ל, ואינו בסדורי אשכנז דמדינת אשכנז ופולין הקדומים¹⁸. וא"כ נולדה שאלה חדשה לנוהגים¹⁹ לקיים דברי האר"י בקדיש בין עולם העשיה לעולם היצירה, האם לאומרו אחר ר' ישמעאל לפני מזמור שיר או אחרי מזמור שיר לפני ברוך שאמר. במטה אפרים למהרא"ז מרגלית (מהר"א ראשונה היה בזלקוא תקצ"א) בהלכות ר"ה סי תקפד סעי ז כתוב, ז"ל "ואח"כ יאמר איזהו ובריייתא דר"י ואחריו קדיש דרבנן וכו' ואח"כ יברך על עטיפ' הטלית ויתחיל מזמור שיר וכו' ופסד"ז וכו'". ומשמע מדבריו שאין קדיש אחר מזמור שיר חנוכה²⁰. לעומת זה מצאנו בלקוטי

קדיש
למכנים
לומר
מזמור
שיר
חנוכה
לפי כ"ס

לצור החכמה

¹⁷ אשכנז דפולין, לאפוקי מנהג מדינת אשכנז כגון סדורי רעדלהיים ועבודת ישראל ועוד, דאין שם לא קדיש דרבנן ולא מזמור שיר חנוכה. וכן בסדור דרך החיים (למעל אחיזות) אלטונא תקצ"א שהדפיס המתבר בעצמו, ובתפלה שבסוף חומש אור לישראל (קראטשין תר"ח, ועי' סעי' 19 מחזור מנחם), ובסדור הגר"א נסתר לרנ"ה (ראש סעי' כח). וראה להלן בהערה מסדור אשי ישראל.
¹⁸ דוק אשכנז [ונמצא הוא בסדורי בני ספרד הקדומים מהפסוק השני "ארוממך", ועי' סדר היום], עיין מאמרים הממחמים בחוברת בית אהרן וישראל (גליון מב עמ' קז, גליון מח עמ' קכט, גליון נא עמדים קיד, קטז, וקיד, וגליון נב עמ' קח). ובמעשה רב סי' לו שהגר"א נהג כנוסח הישן ולא אמרו, ונימוק הדבר בסדור הגר"א נסתר לרנ"ה עמ' נה באמרי שפר. וכן אינו בסדור הריעב"ץ הנ"ל בהערה 10.

¹⁹ אנו מביאים כאן מתוך הסדורים שבדקנו. עם מזמור שיר חנוכה הבית אבל בלי שום הוראה לקדיש לא לפניו ולא לאחריו:

סדור שער הרחמים לתלמיד הגר"א (שקלאוו תקמ"ח); שערי תפלה לרז"ה (דירפאורט תקס"ה, איט גז"ח שהדפיס נח"י); מחזור קרבן אהרן (עם הסכמת מהר"א מרגליות, סלויטל תקס"ז); נהורא השלם (וילנא וסאודא תקס"ז); תפלת בני יעקב (פרשטרג תקל"ד), מחזור ראש השנה היידינהיים (תקל"ד מנחם פולין בעמסון מעסאן ולוערן, סאלאט לאטון שמיד ווילא . מחזור יו"ט אותו המנחם מנחם תקס"ח אין מחזור שיר, ולא סאלאט לקדיש); קרבן מנחה (וילנא תר"ט); מחזור מנחה חדשה (קראטשין תרי"ב) "אין פיעלען געמיינדען ווירד דיעזער פזאלס געזאגט"; ליפציג תרכ"א; תפלת ישראל (ר"י זקס גרלין תרכ"ז); תפלת ישראל (עם תרגום לשון דאליא, פראג תרס"ז) ובכוס ישועות (פראג תרמ"ז) "בקיץ אומרים מזמור שיר" (כלומר לא כל סקאלות); מחזור קראטאשין (מנחם פולין, רייסין, ליטא פיסס, מערין, תרכ"ד) "ברוב קהלות אומרים זה" (עי' הער' 17); סדור אשי ישראל לר"י מאלצאן [מזמור שיר חנוכה נמצא בסוגריים היות שאינו במנהג הגר"א], וכן נהגו בכמה ישיבות בא"י שלא לומר קדיש עד אחרי ישתבח.

²⁰ וכן משמע בדיני קדיש שם שער ג סעי' א, ז"ל, "יאצלונו עשינו תיקון שקדיש דרבנן של קטורת שאחר התפלה וקדיש עלינו שייך להיאר צייט ושאר קדישים שייכים לאבילים ואם כבר אמר היא"ץ קדיש דרבנן אחר איזהו מקומן שוב אין שייך לו רק קדיש אחד משני הקדישים איזה מתם שירצה או קדיש של קטורת או קדיש של עלינו ואם יש שני יא"ץ אזי שני הקדישים דרבנן מחלקים ביניהם ועל קדיש שאחר עלינו מפילים גורל וכו'", ולא הזכיר שם בכלל קדיש שאחר מזמור שיר חנוכה. וכן מצאנו בסדור דרך החיים וילנא תר"א (ראש לעיל כסעי' 17 ממסד' סאמנר)

מהרי"ח ח"א עמ' נ בשם ספר זכרון יהודאי ז"ל "דלפי מנהג אשכנז שאומרים קדיש אחר מזמור שיר חנוכה לא יאמרו קדיש לאחר איזהו כי לדעתם שם נקרא בין עולם לעולם".

ומצאנו בבאור הלכה סי' קלב (עמ' 29) אשר כתב "אבל קדיש של תהלים או שיר של יום או של מזמור שיר חנוכה הוא לאבלי י"ב חודש וכו'" ועוד שם "יא"צ דוחה אבל יב"ח מכל התפלות והקדישים של חיוב מיום זה, והקדישים של תהלים ושיר של יום ושל מזמור שיר חנוכה אין יכול לדחות להאכלים". ודבריו שם לקוחים משרת כנסת יחזקאל, מלבד תיבות "ושל מזמור שיר חנוכה", אשר הם דברי המשנה ברורה עצמו. ובקדיש דרבנן שם הזכיר רק "בקדיש דרבנן שאומרים אחר כמה מדליקין". ולא מצאנו בכל המשנ"ב (ברקנו דרך המחשב) הזכרת קדיש דרבנן אחר איזהו מקומן וברייתא דר' ישמעאל. ושמעתי מאחד מתלמידי ישיבת הח"ח זצ"ל ברדין שלא אמרו קדיש דרבנן והש"ץ התחיל ממזמור שיר חנוכה. אבל צ"ע ממה שהביאנו לעיל מדגשנה ברורה סי' נא סק"י בשם כנה"ג מקדיש לפני "ברוך שאמר", והיות ומקור הכנה"ג משו"ת בנימין זאב הנ"ל, ברור שכוונת הכנה"ג בגלל אמירת רבי ישמעאל הנמצא לפני ברוך שאמר²².

בהרכבה סדורים היום מודפס אחרי מזמור שיר קדיש יתום (מלבד קדיש דרבנן אחרי רבי ישמעאל)²¹, וצ"ע שלא מצאנו מקור לפעמיים קדיש. וכן בקהלות החסידים האומרים מזמור שיר חנוכה אחרי הודו אין שם קדיש. ושם מקורם משילוב חילוקי הדעות על מקום אמירת הקדיש הנ"ל. ושמעתי מכמה ת"ח משוב הישן שכירושלים, שבבית הכנסת בחצר של ר' ישעי ברדקי (חתנו של בעל פאת השולחן) בעיר עתיקה ובבהכ"נ של בתי ברודי (שבשכונת כנסת) ובתי ניסן, ובכל בתי כנסת הפרושים שכירושלים מקרמת דנא, הקפידו לומר קדיש רק פעם אחת, והיא אחר מזמור שיר חנוכה. ויתכן נימוקם היות ואין דברי אגרתא אחרי ברייתא דרבי ישמעאל, ולפי דברי המג"א דלעיל (ושכן בודאי דעת הליקוטי פרדס הנ"ל) אין לומר קדיש דרבנן, אבל אחר פסוקים של מזמור שיר ניתן לומר קדיש יתום ומפני טעם האר"י ז"ל.

וכן סדור עיון תפלה (למעל כתב וסקנלה) מנהג פולין פיהם ומעלהרין (תר"ז), מזמור שיר לפני קדיש דרבנן ולאחריו אין קדיש ולא הוראה לקדיש.

²¹ (נספחות בסוף העל אמר לא מסרד מלד נד יכודא אייגשטט, מסר"ס לא תלמיד כחתיס סופר, סתקלסט תר"ס) ז"ל בדף יח, ב "התפלל בנוסח אשכנזי. רק איזה נוסחאות אשר שינה כאשר אפרט אחת אחת וכו'". ובדף יט, א "אחרי כי המנהג אצל האשכנזים לומר קדיש אחרי מזמור שיר חנוכה לא היה אומרים (ל"ל לא סיס אומר, לו לא סיו אומרים) קדיש דרבנן אחרי איזהו מקומן כי הקדישים הללו נתקנו כל אחד לפי סדר התפילות אביי (לאלול, מלאה, ילד, פסח). וכן מצאנו בסדורים: שיח יצחק (פלאג תלמי); שער השמים (סדפסט תר"ז); תפלות ישראל (ויין תרס"ז, תרס"ז). למעשה לא כתב שעדיף קדיש אחר מזמור שיר חנוכה מאחר ר' ישמעאל, אלא רק למנהג שאומרים אחר מזמור שיר חנוכה. ²² ראה לעיל בלשון שו"ת בנימין זאב. ²³ בינתיים הכי מוקדם שמצאנו הוא בסדור קרבן מנחה עם תרגום אידיש (ויין תר"ח), ודרך החיים עם נחורא

ואחר כתבנו דברים אלו מצאנו בשו"ת פני יהושע (מבעל מגיני שלמה) ח"א בסוף סי' ה בענין חבורה הרגילה לפני התפלה לומר תהלים ואחריו קריש, האם מותר לומר קריש באמצע פסוד"ז כשלא היה מנין לפני כן. וז"ל "ואע"ג דמדברי הקדוש האלקי האר"י ז"ל יש שמחויבין לומר קריש אפילו בלא תהלים אינו לפי דעתי כ"א למצוה לפי כונתו הקדושה דהא ס"ל דצריך שני קדישים קודם ברוך שאמר א' אחר הקרבנות וא' קודם ברוך שאמר וכו'". ודבריו צ"ע. שלא מצאנו האומר שלהאר"י צריך קריש פעמיים. וכן אינו מוכן ההמשך "דהא ס"ל וכו'". ועוד הרי בזמן הפ"י (נולד בסביבות שנת ש"מ ונפטר בשנת ת"ח) עדיין לא אמרו בנוסח אשכנז מזמור שיר חנוכה, וא"כ איך שייד שני קדישים בלי הפסק ביניהם. ומלכר זה לא מסתבר שמזמן הדפסת שו"ת פני יהושע באמסטרדם בשנת תע"ה עד כמאה וחמישים שנה לא הוזכר בסדורים מנהג קריש פעמיים, ופתאום צץ מנהג ע"פ שו"ת הפ"י בלי הזכרת שמו. ואולי יש שם ט"ס. ועי' בשערי תשובה או"ח סי' נא סק"ג בהביאו דברי הפ"י דילג על התיבות "דהא ס"ל" עד "קודם ברוך שאמר". ואולי צ"ל "כוונתו הקדושה דאל"כ צריך שני קדישים וכו'".

אמר החכם

ג

עוד טעון בירור ממש"כ בליקומי מהרי"ח בשם ספר אמרי קודש²¹ "שקדיש זה שייד להבעל תפלה ולא כהמנהג שאומר אותו אדם אחר". ואינו מוכן לי שהרי ממה שלא כתב בשו"ע דיני שליח צבור עד סי' נג כדיני ישתבח, משמע שעד אז אין דין של ש"ץ, ולא לפני כן²². אלא דנהגו שהחזן ניגש גם בפסוקי דזימרה²³, אבל אין לו דין ש"ץ שמגיע לו הקדיש יותר מאחר שגם אמר איזהו וברייתא ר"י. (ובמטה אפרים

למישייך
קדיש
בלי
דין
למי
סתם

שלם (שמעון זכ"צ). לעומת זה עי' באותם תאריכים בהערה 19 ובהערה 21.

²⁴ מהרב הצדיק מה"ר אורי מסטרעליסק, ווארשא תרנ"ה. ז"ל בדף 7 "אמר חקדיש אחר הקטורת ואיזהו שייד לבעל תפלה ולא כנוהגים שיאמר אותו הקדיש איש אחר". ושם בהמשך "אמר הטעם שהוא עצמו היה אומר שלשה קדישים אלו היינו בליל שבת אחר מזמור שיר ליום השבת ובימי הספירה ואחר קידוש לבנה כי הם קדישים כוללים על ענינים כוללים ומה שאומר אותו היתום עבור אביו או עבור אמו הוא טעות כי אינו שייד לזה כלל". וכנר' זה נימוקו גם בדבריו הראשונים. אבל עכ"ז אינו מובן מדוע מגיע לו חקדיש יותר מאחר שאמר אותם הדברים. ואפי' אם נאמר שאינו כקדיש יתום שניתקן עבור היתומים, מ"מ באמירת דבר שבחובה יש יותר קורת רוח להוריהם מאשר דבר שאינו חובה, עי' שו"ת מהרי"ל החדשות סוף סי' כח. וז"ל הרמ"א יו"ד סי' שעו סוף סעי' ה "בימות החול מי שידוע להתפלל ויותר מועיל מקדיש יתום שלא נתקן אלא לקטנים".

²⁵ וכן באמת נוהגים בכמה ישיבות שאין להם ש"ץ עד ישתבח, ומקורם ממעשה חרב סי' קכו "בשבת שחרית מתפללין בפירוד עד שוכן עד ומשוכן עד מתחיל הש"ץ וחוא בעצמו מתחיל ב"ש ואומר פד"ז בקול רם עד שוכן עד וכו'", ע"ש. אבל עי' הערה 26 דגם לגר' א' יש ש"ץ, וצ"ע.

²⁶ ז"ל סדר רב עמרם (מהד' ד"צ עמ' ז, וכ"מ גמ' רס"ג עמ' לה) "עומד חזן הכנסת ופותח ברוך שאמר וכו'" (ונעמ' ח) "ולפנינו בישיבה כך מנהג עומד חזן ואומר וכו'" (ונעמ' י) "יעומד שליח צבור וחותר ישתבח וכו' (ונעמ' יב) ופותח שליח צבור ואומר בא"י אמ"ה יוצר אור וכו'" (וה"ק שגמ"ד קלאו חזן). וכד' שמואל ריזניס די מונחם קלאו "ש"ץ, אלג ע"ש גמ' רס"ג). ועי' לשון טור ושו"ע סי' נא "אם סיים

המובא לעיל בהערות כתוב שהוא שייד להיאר צייט. וכן בבאור הלכה דלעיל שקדיש אחר מזמור שיר חנוכה [אשר נמקם קדיש דרגון. ראש לעיל סעיף 21 ממאירם] הוא כמו קדיש דתהלים ולא כקדיש דתפלה. ואולי ממה שחייב האר"י קדיש אחר ברייתא ר"י, למדו שיש ענין של ש"ץ²⁷. אבל ע"י בדברי שו"ת הפני יהושע המובא לעיל שכתב על הקדיש שהוא של האר"י "אינו לפי דעתי כי אם למצוה²⁸ לפי כוונתו הקדושה כו".

והעידו לי שבתשובות אמונת שמואל (לר"ש קאידנבר) סי' מז איתא על זקן אחד שהיה מסדר התפלה בבהכ"נ כמה שנים מא' עולם עד ישתבח, ושלא היה מרוצה לקהל ע"פ הכרח מפני שקולו חלש ונמוך ומתפלל באריכות גדול וכו', וכתב:

דברי
חשו
אמונת
שמואל

הגם שלכאורה משמע מדברי הפוסקים שהברכות והתחנונים ותפילות ופסוקי דזימור שהתקינו לומר קודם ישתבח אומרים אותו ביחידות כ"א וא' בפני עצמו ואין לש"ץ שייכות בה כ"א מישתבח ואילך כיון שאמרו קדיש בעשרה או יורד הש"ץ לפני התיבה וכמשמעות לשון הסוד והש"ע בא"ח סימן נג שכתב ח"ל ועומד ש"ץ ומתחיל ישתבח וכו' אכן הדבר ברור כד מעייני בה תמצא מבואר דגם כל הברכות ופסוקי דזימור הכל נאמרין ע"י הש"ץ אלא שא"צ לעמוד לפני התיבה ולאומרה עד שיגיע לישתבח, חדא שהרי כתב הב"י שם בשם מהר"ל ן חביב ח"ל וכתנאי שכבר בירך הש"ץ ברוך שאמר וגם קרא פסוקי דזימור ע"ש דמבואר דכל אלו אומר ג"כ הש"ץ היוצא לפני התיבה אלא שא"צ לאומרה מעומד לפני התיבה הגם שיש לדחות דכוונתו שהש"ץ היוצא לפני כו' צריך שיאמר לפני עצמו ברוך שאמר ושלא בשביל הצבור ולאפוקי היכן שלא אמרו כלל אתי לאשמועין, מ"מ נראה מכמה דוכתי שהש"ץ אומרים שהרי כתב הסוד בס' מ"ס ח"ל וא"א הרא"ש ז"ל הי' אומר

ברוך שאמר קודם שסיים החזן, (אלל ע"ש לשון ג"י שכוונה ב"חזן" לש"ץ ולא לשמש), ובסדור רוקח (עמ' מז, נבדלו) "מה שחזן אומר תחלה הפסוק ואח"כ הקהל וכו'" (וכן נסדור ר"ש מערמייאל עמ' כג) ובשו"ת מהר"ם מינץ סי' פא בדיני הנהגת החזן, עמ' שצא מהד' מכון י"ס ישוב הוא מי שהוא חזן קבוע שיאמר פסוקי דזימרה בב"ה בקול רם בניגון כמנהג המקום וכו', ועי' לקט יושר ח"א עמ' 17 על זקן אחד שאמר פד"מ בבוקר בבהכ"נ, ובמעשה רב סי' כו "הש"ץ מתחיל מברוך שאמר (ע"י סעיף 25)", ובמנהג פולין [נחמיל שנות ה'] להלן בשו"ת אמונת שמואל.

²⁷ ואולי יש לדמותו למש"כ הכנסת יחזקאל סי' מד (דף 34, א) "עוד י"ל כל מה דחויב כגון תפלה מגיע לייצג אמנם מגילות אשר רק מנהג בעלמא כמי"ש רמ"א בא"ח ת"צ המה דומי' לקדיש תהלים ושיר של יום. ואל תשיבני מקדיש שיר הכבוד מאחר שאומרים בכל יום ויום בכל הקהלות עשוהו כחוב כמי"ש בגמרא ה' שפתי תפתח כיון דתקינו רבנן כתפילה אריכתא דמי, וכן ברכי נפשי ופרקים שאומרים בכל שבתות השנה גלל כן אלו מגילות יטילו גורל וקדיש ברכי נפשי ופרקים כתפלה קדיש ומגיע לייצג וכו'". וצ"ל לבאור הלכה, או שלא קיבל סברא זו, או דס"ל כיון שלא כולם אומרים הקדיש אחר מזמור שיר חנוכה אין להחשיבו חיוב. וכצ"ל ממה שלא הזכיר קדיש שיר הכבוד. ²⁸ איני יודע אם זה דלא כבן איש חי (פר' ויחי אות יב) אשר כתב שחמשה קדישים אשר הם חובה ע"פ האר"י, דהיינו קדיש קודם הודו וקודם יוצר ושל אחר שמו"ע ושל אחרי ובלא לציון ושל אחרי שיר של יום, אין הקטן יכול לאומרם לבדו, אלא צריך גדול להוציא הציבור י"ח, אבל קדיש שאחרי פיתום הקטורת יכול הקטן לאומרו לבדו. גם ממש"כ הבא"ח "גדול להוציא הציבור" לכאורה כוונתו רק לאפוקי קטן, ולא שצריך להיות החזן. וגם זה דלא כמובא בהערה 24 דלעיל ממאיר אורי מסטרעליסק שקדיש אחרי פיתום הקטורת שייד לבעל תפלה. וכן משמע במטה אפרים המובא לעיל בהערות. ולענין מש"כ על קדיש אחר מזמור שיר ליום השבת, ע"י היטב בבאור הלכה הנ"ל שם.

דלא אמרין וכו' אבל כ"א לעצמו שרי לכן נוהגי' באשכנז כשמיני' ש"ץ לפסוקי שבתפלה כגון מי כמוכה גי' ה' ימלוך גי' שהוא שותק והקהל אומר וכו' עכ"ל, הרי לך שגם פסוקי דזימור אומר ש"ץ הקבוע ולא כל יחיד בפני עצמו ובסי' ג"א כתב ואם סיים ברוך שאמר קודם שייסי' החזן יש לו לענות אמן אחר ברכת הש"ץ (יחזון. כ"ס ט"ז) כי עד כאן לשונו ועוד זה מבואר בכמה מקומות וכן נתפשט המנהג באשכנז שהש"ץ אומר, ק"ו במדינות פולין שהש"ץ אומרם לפני התיבה כמו ישתבח א"כ נפשמה שאלתינו כיון דאין הציבור מרוצים בזמן ובכבודו שיהי' ש"ץ שלהם ולהוציא שאינו בקי בברכות ובתחנונים ופסוקי דזימור והרשות בידם ליקח ש"ץ קבוע וכו', עכ"ל, ע"ש.

לכאורה מבואר דעת מהרש"ק דיש דין ש"ץ לפני ישתבח. אבל ניתן לדחות דרך יש הוכחה שנהגו לתת אמירת פסוקי דזימור לש"ץ ולא אדם אחר, אבל לא שהוא דין בעל תפלה. וגם ראיתו ממש"כ הטור בשם הרא"ש בסי' מ"ט שאין הש"ץ יכול להוציא בעל פה פסוקים מי כמוכה וה' ימלוך, אינו רא"י לפסוקי דזימור, ששם מדובר בברכות ק"ש שזורית וערבית שבם הצבור אומרם בקול. ושם גם דעתו שאין לו דין מיוחד של ש"ץ, אבל יש לו דין שליח בעלמא של הצבור.

ועי' בבאור הלכה סי' קלב (עמ' 29) בשם שו"ת כנסת יחזקאל סי' מד אם שני י"צ יכולים להתפלל ימילו ביניהם גורל שאחד יתפלל עד אשרי וכא לציון והשני יתפלל מאשרי וכא לציון. ולא הזכירו אם יש שלשה שיחלקו לשלשה, ואחד יתפלל פסוקי דזימור עד ישתבח. אלא מכאן שער ישתבח אין לו מעלה של שליח צבור, אשר יותר טוב לנפטר מקדיש.

סיכום

סעי' א

(1) בהנמסחות הקדמונים אין קריש אחר ברייתא דרבי ישמעאל. מקור אמירת קריש שם הוא שו"ת בנימין זאב וכתבי האר"י ז"ל.

סעי' ב

(2) לנוהגים בגומח אשכנז להוסיף מזמור שיר חנוכת הבית לפני ברוך שאמר יש חילוקי דעות (או חילוקי מנהגים) אם לאמרו לפני מזמור שיר או לאחריו. מתוך המשינה ברורה נראה לכאורה לומר רק אחרי מזמור שיר חנוכת. וכן הקפידו בבתי כנסת הפרושים בירושלים מקדמת דנא. בבדיקת הרבה מאוד סדורים ומחזורים לא מצאנו לפני שנת תרי"ח הנהגה לומר שני קדישים לפני ואחרי מזמור שיר חנוכת. וגם באותה התקופה ואח"כ יש הוכחות שהרבה קהלות שלא נהגו כן.

סעי' ג

(3) הקדישים האלו אינם שייכים לש"ץ. ולענין קמן יש לדון.

(4) יש מנהג קדמונים, שהש"ץ אומר פסוקי דזמרה, ומנהג פולין (לפחות משנות הת"ש) שהש"ץ אף אומרם לפני התיבה. והשי"ת יאר עינינו בתורתו.